

MIROSLAV FLODR

ČESKÉ KNIHOVNY DOBY FEUDÁLNÍ (K PROBLÉMŮM JEJICH STUDIA)

Studium českých feudálních knihoven vychází z úsilí o postižení charakteru kulturního života naší společnosti za feudalismu. Cílem je tu poznání vývojových rysů, skladby a společenské funkce knihoven a jeho prostřednictvím objasnění problému, která literární díla a v jakém rozsahu byla společností, jejími jednotlivými třídami a vrstvami přijímána, jaký byl tudíž vztah společnosti k literárnímu dědictví, k soudobé literatuře, k písemné kultuře vůbec. Jde o skutečnost, která je právě tak významným ukazatelem kulturní vyspělosti, jaký představuje literatura samou společností vytvořená. Ústřední bod celého studia tvoří knihovna, ovšem knihovna chápána jako produkt hospodářských, politických a ideologických poměrů doby a prostředí, v nichž vyrůstala. V ní docházejí výrazu všechny složky, které umožňovaly existenci a rozvoj písemné kultury, charakteristické rysy vývoje písemné kultury, jakož i okolnost, jakým způsobem byla tato přijímána v jednotlivých vrstvách společnosti.

Pozornost věnovaná dějinám knihoven představuje dnes ve svém souhrnu již nepřehlednou produkci. Převážná část produkce, především starší, přistupuje ke zkoumání knihoven z hlediska antikvářského.¹

Novější buržoazní literatura, i když se v mnohých studiích takového přístupu plně nezabavila, usiluje již o hlubší proniknutí látky.²

Její cílem přestává být detailní zkoumání jednotlivé knihovny, které ovšem i nadále tvoří logický výchozí bod. Snaží se zařadit tyto jednotliviny do širších celků a na tomto základě dosáhnout jejich srovnáním zobecňujících závěrů. Ve funkci takových komplexů vystupují nejen časové periody, určité územní či státní celky, ale také společenské třídy a vrstvy. Avšak tento jen zdánlivě správný přístup nás nesmí mýlit. Rozbor a studium knihoven prováděné z těchto aspektů ukazují namnoze nesprávnost koncepce v konkrétních postupech i v jejím celku. Vzájemné srovnání se snahou po zobecnění se tu nemálo pohybuje na úrovni mechanistických postupů. Knihovna jako jednotlivina, základ zkoumání, i v obecnějších souvislostech je chápána izolovaně. Její vznik, růst, celkový stav a skladba, celá její existence je namnoze výslednicí subjektivních činitelů. Objektivní skutečnosti zůstávají v pozadí; i když jsou leckdy uváděny, mají spíše ilustrativní ráz než povahu činitele rozhodujícího či ovlivňujícího konkrétní stav a vývoj. Takové zjednodušení a zkresení celé problematiky se nutně projevuje ulpíváním na povrchu věcí a celkovou popisností jednotlivých jevů.

V české literární produkci spojuje se počáteční zájem o knihovny s činností českých humanistů. Vyrůstá ještě vesměs z praktického zřetele a z živého po-

měru ke knihovně a ke knize vůbec. Pozornost je tu věnována významným sbírkám knih předních českých humanistů, které svou proslulostí přesahovaly rámec domácího prostředí.³ Na širším základě rozvinul svá studia v 17. stol. B. Balbín. Výsledky zkoumání především shrnul do III. svazku svého známého díla *Bohemia docta*.⁴ Pokusil se tu shromáždit nejdůležitější údaje o vzniku i vývoji knihoven a upozornit na nejdůležitější jejich vlastnosti obsahové. Balbínův pokus nemá — a nebylo to zřejmě ani autorovým cílem — charakter soustavného přehledu. V popředí zájmu jsou tu jen nejvýznamnější knihovny šlechtické, doplněné některými předními sbírkami knih u církevních ústavů. Balbínova práce má pochopitelně v přístupu i ve způsobu zpracování všechny nedostatky své doby, přesto však badatel nejednou k ní s vděčností sáhne pro její mnohá faktická upozornění, dnes již nezjistitelná. V podstatě též charakter mají práce vzniklé v druhé polovině 18. stol. Z nich zvláště zaujme studie R. Ungara, který ze svého speciálně odborného zájmu i z praktické své činnosti knihovnické vytěžil nejednu pozoruhodnou poznatek. Jeho *Versuch einer Geschichte der Bibliotheken in Böhmen*⁵ přináší celou řadu takových údajů pro starší vývoj českých knihoven. Nejsirší záběr ukazuje v tomto směru rukopisné dílo moravského historika a sběratele Jana Petra Cerroniho (1753—1826).⁶ V pěti svazcích, věnovaných speciálně českým a moravským knihovnám, shromáždil takřka ke všem nejvýznamnějším sbírkám takové množství materiálu, jako nikdo před ním. I když tu jde spíše o výpiskový, nezpracovaný materiál než o ucelené pojednání, přesto práce Cerroniho ve svém celku představuje dosud nejobsáhlejší a také nejsoustavnější přehled po celé látce. Tato okolnost není snad dokladem toho, že by v dalších desetiletích poklesl zájem o studium českých knihoven. Naopak, můžeme sledovat, jak po celé 19. stol. bohatě narůstá řada článků a pojednání o jednotlivých knihovnách. A právě zde, v tomto množství a celkovém zaměření studia problematiky, je třeba hledat příčiny. Zprvu zcela logický a k dosažení vlastního cíle nezbytně nutný odklon k studiu dílčích otázek, k detailnímu zpracování jednotlivých knihoven a k širokému shromažďování faktografického materiálu se stává postupem vývoje stále zjevněji překážkou smyslu veškeré práce. Postup, který měl být pouze prostředkem k dosažení vyšších cílů se přeměňuje během doby ve vlastní účel. Narůstající produkce, zvláště od počátku našeho století, hromadí další a další studie o jednotlivých knihovnách.⁷ Přitom ovšem v naprosté většině případů nejde o všestrannou analýzu zkoumaného předmětu, ale o popisný výčet nejzákladnějších a namnoze jen zajímavých faktů. Navíc se projevuje jistá stagnace i v horizontálním záběru. Nové studie se často znovu vrací k významným, předtím již mnohokrát zpracovaným celkům. Opakují vesměs již známé skutečnosti a jejich vlastní přínos je nepatrný. Na druhé straně pak zůstávají nepovšimnuty celé okruhy dalších knihoven.

Jen poskovnu se tu setkáváme s výjimkami, jako jsou práce Wintrovy, pokoušející se o celkový obraz měšťanských knihoven,⁸ práce Lifkovy, zabývající se soustavněji studiem zámeckých knihoven, či některé glosy F. Hrubého k charakteristice šlechtických knihoven.⁹ I když v dílčím postupu zůstávají i tyto práce dosti poplatné popisnosti, svým souborným záměrem a zřením k vyšším celkům alespoň naznačovaly správný směr. Nedošlo tudíž v celé dosavadní naší produkci k souhrnnému zpracování problematiky z vyšších hledisek. Výzkum rozlévající se do stále větší šíře ztratil se zřetele cíl a vlastní smysl. Výsledkem je v podstatě jen faktografický materiál, nepochybně účtyhodný a cenný,

avšak dosti nesoustavný, který v této podobě neposkytuje dostatečný základ k zevrubnému objasnění problematiky českých feudálních knihoven.

Dříve než se pokusíme formulovat hlavní zásady metodického přístupu k studiu feudálních knihoven, bude třeba ozřejmit si alespoň v hrubých rysech stěžejní cíl celého záměru. Především je nutno zdůraznit, že tu tak dalece nejde o zachycení všech zjiřitelných faktů o vzniku, vývoji, obsahové náplni a organizační struktuře jednotlivých knihoven, ani o celkové vypsání dějin českých feudálních knihoven pod aspektem vystižení speciálně knihovnických zvláštností a charakteru. Nebude zajisté nikdo, kdo by pochyboval o nutnosti vyrovnat se zevrubně i s těmito otázkami. Ulpívat však na jejich vyřešení jako na konečném a vlastním smyslu veškeré práce by znamenalo zúžení celé problematiky. Nehledě již k tomu, že takto podaný obraz by v podstatě jen načrtával hrubé kontury, vzdává se možnosti plného postižení objektu v jeho podstatě a nejširších souvislostech.

Cíl práce musí nezbytně spočívat v úsilí objasnit, z jakých společenských kořenů knihovna vyrůstala, kteří činitelé určovali a ovlivňovali její vývoj a charakter, jakou úlohu plnila, tudíž jaká byla její společenská funkce. Nikoliv tedy knihovna jako pouze subjektivní produkt, ale jako objekt společenský, vyrůstající ze života společnosti a sloužící jejím potřebám.

Casové vymezení tématu je dáno v podstatě obdobím feudalismu. Konkrétně tu jde o dobu od počátků písemné kultury v českých zemích až do národního obrození, tj. zhruba do druhé poloviny 18. stol. Národní obrození přináší charakterem vzdělanosti a celé písemné kultury, vztahem ke knihovnám a knize vůbec celou řadu aspektů předznamenávajících novou epochu. V tomto časovém úseku odlišujeme zhruba tři vývojové etapy. Mezníky prvé z nich představují počátky naší písemné kultury a 15. stol. Etapa je charakterizována rukopisnou knihou a převahou církevních knihoven a kultury vůbec, což je jen výrazem postavení církve v ohledu hospodářském, politickém a ideologickém. Výlučné postavení církevních knihoven je zvláště patrné v období raného feudalismu. Během dalšího vývoje je monopol církve na poli vzdělanosti a jejího využívání stále intenzivněji narušován postupnou laicizací a jistou demokratizací písemné kultury, v níž se do popředí vlivem husitství dostává i prvek lidový. Postupně se tu stále intenzivněji projevuje účast šlechty a hlavně měšťanstva. Tyto základní tendence se pak plně prosazují od sklonku 15. stol., v období, které lze vymezit pro naši potřebu 16. stol. a 20. lety 17. stol. Vedoucí postavení tu zaujímá měšťanstvo, které nejen významným způsobem určuje ráz celé písemné kultury, ale podílí se podstatnou měrou na rozvoji knihoven v ohledu kvantitativním i kvalitativním. Jako důležitý činitel tu vystupuje též intelektuální složka, jejíž sociální skladba se vlivem laicizace a demokratizace vzdělání i veškeré kultury mění ve prospěch laických živlů, šlechty a zejména měšťanstva. Rozšíření a rozvoji knihoven napomáhá mohutný vzestup češtiny jako jazyka literárních děl, tematické obohacení literární produkce a uplatnění knihtisku, v zásadě to výraz postupující laicizace a demokratizace kultury. Církev se tu svým významem stává druhořadým činitelem, i když nelze pouštět se zřetele skutečnost, že podstata ideologie má tehdy (a v podstatě po celý feudalismus) církevní, náboženský charakter.

Poslední etapu vývoje knihoven za feudalismu otvírá Bílá Hora, jejíž důsledky v ohledu hospodářském, politickém a společenském se výrazným způsobem projeví v celém kulturním životě. Vzestup významu církve a cizácké šlechty

je provázen hlubokým poklesem měšťanstva, české inteligence, česky psané literatury a vzdělanosti vůbec. Tyto skutečnosti docházejí plného výrazu v samé struktuře a funkci tehdejších knihoven. Teprve ke sklonku tohoto obsáhlého časového úseku (zhruba od počátku 18. stol.) setkáváme se častěji s projevem některých kladných prvků, které se pak uplatňují a výrazně prosazují v národním obrození.

Vlastní studium a rozbor dané problematiky musí nutně vyrůstat z důkladného poznání společenskohospodářské situace příslušné epochy, doby a prostředí. Nejde pouze o vytvoření všeobecně historického rámce, ale přímo o poznání historických podmínek, které vytvářely předpoklady k samé existenci knihoven, určovaly, resp. ovlivňovaly jejich charakter a společenskou funkci. Zvláštní zřetel je tu pak třeba věnovat těm jevům, které zcela bezprostředně působily na vznik knihoven a jejich existenci. Některé z nich se dotýkají celkových kulturních poměrů, kulturní orientace, možností a úrovně vzdělání, vlastní literární (v nejširším slova smyslu) činnosti a produkce. Jiné souvisí s otázkou knižní výroby a obchodu. I když tyto jevy nemají pochopitelně primární charakter a samy jsou určovány základními vývojovými rysy, přesto pro svůj bezprostřední vztah ke knihovně budou tvořit součást studia a celého pojednání o feudálních knihovnách.

Zřetel věnovaný stavu vzdělanosti a kultury v dané době má přinést celkovou charakteristiku těchto poměrů v českých zemích, a to v takové míře, aby byl vytvořen obecný základ k pochopení hlavních tendencí i konkrétních situací v problematice, která je středem naší pozornosti. Poznání ideologie, jejího charakteru a hlavních směrů, základní orientace domácího prostředí, vytčení charakteru a významu slovesnosti i umění, upozornění na důležitá kulturní střediska, to je, stručně vyjádřeno, jedna stránka sledovaného úkolu. Na druhé straně je tu otázka předpokladů vzdělanosti samé, otázka školství. Zde půjde zejména o poznání systému školství, sítě škol, náplně výuky i způsobu výuky, učebnic a učebních pomůcek, sociální skladby učitelů i žáků atp. Pozornost si tu vyžádá i studium českých lidí v cizině a vůbec styky domácího prostředí s cizinou. Je třeba vidět, že tu (tj. ve vztahu obecné a naší speciální problematiky) jde o oboustranný a vzájemný vztah. To, co zde na počátku výzkumu vkládáme jako předpoklad určitého jevu, má se po jeho vlastním poznání projevit jednak jako výraz těchto předpokladů, jednak jako jejich věcné a teoretické obohacení.

Studium knižní výroby a obchodu má objasnit způsoby a podmínky výroby knihy a jejího rozšiřování a ukázat, jaké předpoklady pro budování knihoven vytvářel domácí knižní trh. Podmínky pro existenci a rozvoj knižního trhu představují: 1. početný okruh zájemců schopných přijímat literaturu duševně i hospodářsky, 2. dostatečná a pestrá produkce, 3. síť jejího šíření. Vytvořit si názorný obraz knižního trhu znamená obeznámit se s charakterem knižní produkce. Jednu stránku věci představuje problém rozsahu a skladby literární (v nejširším slova smyslu) látky, která tu byla ve svém souhrnu až do dané doby k dispozici, tudíž otázka, na kterou nám dává odpověď literární historie. Dalším důležitým momentem je zjištění, která díla a v jakém rozsahu byla šířena, ať již u rukopisné knihy opisováním či u tištěné knihy prací tiskařů. To ovšem již samo vyžaduje i poznání technické stránky podmínek. U rukopisné knihy budeme mít na zřeteli organizaci a charakter práce písařů, popř. i iluminátorů se základní otázkou, jak dalece tento způsob rozmnožování knihy přispíval k jejímu šíření a vytvářel podmínky pro existenci knižního trhu. Obdobně bude

třeba posuzovat u tištěné knihy práci tiskařů. Vzhledem k odlišnému postavení tiskařů ve srovnání s písaři⁴⁰ musíme zvláště přihlídnout k tomu, do jaké míry ovlivnily hospodářské, politické, popř. ideologické skutečnosti jejich činnost. To znamená povšimnout si blíže otázky nákladnosti práce a podnikání a dosahu cenzury.

Na podobném základě můžeme pak přistoupit ke zkoumání vlastních způsobů šíření knihy. Zvláštní okruh problematiky tu zajisté bude vyhrazen knize rukopisné. Hlavní pozornost nutně na sebe soustředí tištěná kniha, představující již produkt, vytvářený výlučně pro potřeby knižního trhu a umožňující v zásadě jeho skutečný vznik. V prvé řadě tu půjde o zachycení základní struktury a charakteru organizace knižního obchodu v našich zemích s přihlídnutím k takovým skutečnostem, jako je nákladnost knihy, její cena, poskytování úvěru na nákup knih apod. Nelze však pouštět se zřetele ani význam zahraničních středisek knižního obchodu a rovněž tak i iniciativu jednotlivců-držitelů knihoven.

Výchozí bod přímého studia charakteru a funkce knihoven za feudalismu představuje jednotlivá konkrétní knihovna, přesněji řečeno prostředí, v němž tato knihovna vyrůstala. Zevrubně obeznámení se s významem a působností držitele knihovny tvoří základ k vlastnímu poznání a pochopení vzniku, vývoje, velikosti, skladby a poslání knihovny samé. Z těchto i jiných aspektů, jak o nich byla již řeč, usilujeme shledáváním materiálu o vytvoření co nejobsáhlejší pramenné základny. Kterých pramenů si přitom budeme všimnat nejbedlivěji, o tom blíže až v další části výkladu. Zde podotkneme zatím jen tolik, že to budou především ty druhy pramenů, které nám umožní poznání struktury knihovny, jejího vývoje a významu, jaký měla pro svého držitele. V řadě problémů (z nichž mnohé byly právě naznačeny), které budeme v této souvislosti řešit, zaujme nepochybně důležité místo otázka celkové kulturní úrovně prostředí, v němž knihovna vyrůstala a jehož byla produktem. Klíčem k jejímu pochopení bude zajisté sama knihovna, jejíž smysl a funkci posuzujeme právě v rámci této problematiky. Je třeba si však uvědomit, že na úroveň prostředí nelze usuzovat jen ze skladby institucionální knihovny. Členové ústavu mají často i své vlastní knihovny, jejichž skladba odpovídá zaměření těchto osob. Je ovšem pochopitelné, že individuální zaměření je namnoze určováno tendencí celé instituce. Na druhé straně je však zřejmé, že knihovna může v tomto směru poskytnout leckdy jen dílčí pohled. Obeznámenost prostředí s příslušnou literaturou lze pak někdy vystopovat i z prací, které odtud vzešly. Máme tu na mysli zejména přímou citaci autorů a děl, méně již myšlenkovou závislost. Přitom nutno brát v úvahu, že ne v každém podobném případě musí jít o bezprostřední znalost dotyčného autora či díla. Mnohé mohlo být a nepochybně bylo získáno prostřednictvím školy či různých kompedií, která byla ve středověku často pořizována.

Zpracování jednotlivých knihoven z právě uvedených hledisek představuje základní stavební materiál pro vlastní hodnocení významu knihoven jako celku. V další fázi půjde již o postavení celkového charakteru knihovny určitého typu podle třídního (společenského) původu s přihlídnutím ke konkrétnímu stavu v dané etapě i ke všem podstatným vývojovým změnám. Plnost pohledu si ještě vyžádá jisté porovnání, přihlídnutí k poměrům v cizích zemích, především v blízkém sousedství.⁴¹

Jedním ze základních problémů při studiu knihoven je zjišťování jejich obsahové skladby, jak se během vývoje vytvářela a jak se jevila v jednotlivých

časových etapách. Jde o závažný úkol, neboť na jeho realizaci závisí zdárné splnění vlastního cíle zkoumání. Je to však úkol veskrze obtížný a namože i zcela neřešitelný. Situace v jednotlivých případech je závislá na stavu pramenného materiálu, na jeho množství a charakteru, a ovšem také na správném způsobu jeho využití.

Nejvýznamnější místo mezi prameny ke zkoumání feudálních knihoven zaujímají jejich staré, původní inventáře a katalogy.¹² Další závažný okruh pramenů představují písemnosti vzešlé z projednávání záležitostí pozůstalostních a záležitostí testamentární povahy.¹³ V popředí zájmu budou stát nepochybně pozůstalostní inventáře, pořizované při úmrtí jednotlivých osob zvláštní komisí, složenou ze zástupců kompetentního veřejného orgánu.¹⁴ Dochovaly se celkem v početné míře, zvláště od 16. stol.,¹⁵ a to ve formě spisového materiálu nebo zápisů do speciálně vedených knih (libri inventariorum) a mají charakter protokolárně prováděných soupisů. Podávají popis veškeré pozůstalosti zemřelé osoby včetně všech dluhů a pohledávek. Rozsah pozornosti, věnovaný v těchto popisech knihovně jako součástí majetku, je jednak úměrný jejímu charakteru, jednak je výrazem postoje členů komise. Tam, kde knihovna představovala významnou součást celého majetku¹⁶ a setkala se s věcným zájmem komise, je výsledkem jmenovitý seznam knihovny, odpovídající v podstatě svým charakterem písemnostem prvé skupiny (inventáře a katalogy). Namnoze si však komise usnadňovaly svůj úkol a uváděly pouze souhrnné počet svazků, rozlišující nejvýše formát knih (in folio, in 4°, in 8° atd.).¹⁷ Kromě rozsahu a skladby knihovny přinášejí tyto seznamy i důležité zmínky o způsobu uložení knih.¹⁸

Jistou obdobu pozůstalostních inventářů představují testamentsy. Jsou sice v popisu dílčích částí majetku souhrnnější, leckdy však právě v pasážích o knihovnách přinášejí konkrétnější údaje (jmenovitý výčet celé knihovny nebo alespoň její části). Cenná je tu skutečnost, že podávají poučení nejen o stavu knihovny, ale též o jejích nejbližších dalších osudech.

Doposud zmíněné prameny vesměs umožňují přímé poznání samé struktury zkoumané knihovny v dané etapě jejího vývoje. Dovolují tudíž v daných možnostech její nejideálnější rekonstrukci.¹⁹ Situace je však taková, že zdaleka ne ve všech případech máme takové památky k dispozici. Jsme tudíž odkázáni na jiné druhy pramenů a ovšem také na odlišné metodické postupy, které jsou leckdy pracnější předchozích a nepřinášejí přitom tak závažné výsledky.

V tomto směru představuje hlavní zdroj poznatků vlastní materiál rukopisný, resp. knižní, dnes dochovaný. Mohlo by se na první pohled zdát, že jsou zde tytéž předpoklady jako v předchozích případech. Problematika je však poněkud složitější. Strukturu dnešních rukopisných fondů nemůžeme mechanicky promítnout do minulosti, do jednotlivých období (tj. podle stáří jednotlivých kodexů), o která se konkrétně zajímáme. Nelze tak postupovat ani v takových případech, kdy máme před sebou celky starobylé a do značné míry původní. Brání tomu především doplňování knihoven, při němž jsou získávány kodexy svým vznikem mnohem staršího data. Pokud se týče této okolnosti, bylo by možné právem namítnout, že lze mnohé vyjasnit kritickým rozbořením jednotlivých kusů. Není sporu o tom, že zjištěním proveniencí a poznáním osudů dnes dochovaných kodexů se podaří rekonstruovat skladbu středověkých knihoven, ovšem možnost úspěchu i touto cestou je do značné míry omezená. V každém případě bude obraz takto získaný nutně zkreslený. Nelze zde totiž naopak zachytit ztráty knihoven, k nimž v minulosti nepochybně docházelo, často ve značných rozmě-

rech. Různé místní nepokoje, války, požáry, ale i prodej knih, krádeže, vědomé ničení rukopisů opotřebovaných nebo za nepotřebné považovaných (srov. zlomky starých rukopisů, použité na vazbu nových kodexů či na zpevnění složek ve hřbetě nebo přilepené na přideštích) atp. jsou činitelé, kterým v minulosti padly za oběť nejen jednotlivé knihy, nýbrž i celé knihovny. I když si uvědomíme tyto skutečnosti, nemohou být samy o sobě zábranou pokusům o rekonstrukci knihovny na zmíněném základě.²⁰

Vycházejíce ze současného stavu knižního fondu usilujeme o poznání osudů jednotlivých kusů. Činíme tak především pomocí starých exlibris, signatur a různých přípisků na vazbě, přideštích i foliích, u rukopisné látky pak využíváme všech možností široce založeného rozboru paleografického. Možnosti těchto postupů jsou pochopitelně omezené, avšak tam, kde je lze vzhledem k příhodným podmínkám aplikovat, přibližují alespoň jádro původního celku. Vůči výše uvedeným pramenům však mají jednu nespornou výhodu. Umožňují totiž vždy blízké seznámení s konkrétním kodexem (knihou), což je důležité zvláště u rukopisů (redakce textu apod.), má však svůj veliký význam u všech forem knihy. Zde totiž pomocí přípisků, glos a ostatních poznámek nejdříve získáváme poučení o vztahu osoby či prostředí (tj. držitele a uživatele knihovny) k dané knize a dílu v ní obsaženém. U katalogů, inventářů a ostatních druhů pramenů této skupiny jsou sice v zásadě dány obdobné podmínky, nelze však nikdy jejich využitím dosáhnout takové přesnosti, jako je tomu zde. Prostředníkem a současně i překážkou je na této cestě identifikace záznamů s dochovaným materiálem.

Zvláštní okruh otázek představuje problém rekonstrukce knihoven na základě speciálního paleografického studia rukopisné látky. Nebude zajisté pochyb o tom, že paleografický rozbor rukopisů, vedený metodicky na základě rekonstrukce skriptoria,²¹ přináší zvláště ve starší době základní poznatky pro skladbu knihoven. Prameny takového druhu jako inventáře, katalogy apod. se častěji objevují — alespoň u nás — až od poloviny 14. stol. V tomto svého druhu „pramenném vakuu“ představuje jedinou, resp. jednu z nejproduktivnějších cest práce paleografická. Vůbec lze o ní říci, že má pro studium počátků našich knihoven zásadní význam. Svou důležitost si však podržuje i tam, kde máme k dispozici pevnější materiálovou základnu. Tak u jednotlivých kodexů, postrádajících nezbytných poznámek a rozptýlených dnes po nejrůznějších fondech (kam se často dostaly již v době před prvními soupisy knihovny), tvoří takto založená paleografická kritika leckdy jediný důkaz. Hlavně však tento způsob napomáhá postihnout vlastní tvorbu prostředí, které vytvářelo knihovnu. Objasňuje tak nejen jeden ze způsobů budování knihovny (obstarávání knih), ale i eminentně důležitou otázku aktivní kulturní činnosti a přináší cenné výsledky (odjinud často nezjistitelné) o kulturních poměrech prostředí vůbec (styky, vzory, předlohy apod.). V tom směru jde zajisté o pracovní postup dalekosáhlého významu. Nutno ovšem hned poznamenat, že prozatím nelze u nás (a nejen u nás) počítat s jeho dalekosáhlým využitím. Výzkum je zde teprve v počátcích a vzhledem k jeho pracnosti a zdoluhavosti není naděje pro brzkou dobu na žádoucí výsledky.

Na druhé straně si však musíme být vědomi, že možnosti paleografického přístupu jsou tu omezené. Zachytí pouze kusy vzniklé ve skriptoriu, kdežto ostatní — tvořící zpravidla větší část — získané jinými způsoby (koupě, dary, odkazy apod.) zůstane takto nepostřiženo. Konečně je pak nesporné, že naopak

studium knihoven vytváří svými výsledky příznivé podmínky pro vlastní studium paleografické. V každém případě tu jde o vzájemný vztah, který z důvodů metodických je nutno mít stále na zřeteli.

Do poslední skupiny pramenů zahrnujeme veškerý materiál, který jednak napomáhá dokreslení charakteru skladby příslušné knihovny, jednak osvětluje otázky souvisící s jejím budováním, zařízením a provozem. Z této různorodé látky (listiny, korespondence, úřední knihy, legendy, kroniky apod.)²² věnujeme ještě zvláštní zřetel souhrnně vedeným záznamům o půjčování knih (výpůjční katalogy) a předpisům pro správu knihovny (knihovní řády).

Výpůjční katalogy²³ jsou povahou svých údajů blízké inventářům a katalogům. Hlásí se k nim ostatně i svou podstatou (evidenční účel). Nedostatek soustavného přehledu po obsahu knihovny vyrovnávají zprávami o tom, které knihy byly kým čteny, resp. studovány. Oživují tak významným způsobem i dochované inventáře a katalogy a otvírají nám pohled na vlastní kulturní dění daného prostředí. V dochovaném pramenném materiálu jsou ovšem poměrně řídkým zjevem. Půjčování knih bylo takřka po celou dobu feudální věci výjimečnou. Feudální knihovna měla v zásadě prezenční charakter. Tato skutečnost spolu s okolností, že kniha byla věcí poměrně těžko dosažitelnou (cenově — zvláště pokud jde o knihu rukopisnou — i možnostmi jejího obstarání), vedla k negativnímu postoji držitelů knihoven v této otázce, od něhož se jen porůznu v individuálních případech a po příslušných zárukách činí ústupky. Jistá zdrženlivost se projevuje dokonce i tam, kde bylo půjčování zásadě připuštěno. Tak např. na universitách bylo půjčování namnoze výsadou učitelů, významných hodnostářů a takových osob, které svým postavením skýtaly dostatečnou záruku případné náhrady. Knihovní řády věnují otázce půjčování knih vždy jedno z předních míst. Pokud zásadně připouštějí půjčovni službu, svěřují ji pouze do rukou správce (kustoda) knihovny, který také vede celou příslušnou evidenci. Namnoze požadují kromě evidenčního zajištění i složení zástavy (ponejvíce v podobě jiné knihy) vypůjčovatelem. Porůznu stanoví též výpůjční lhůty (zpravidla 1 měsíc) a jiná drobnější omezení, která mají zabránit rozchvácení knihovny.²⁴

Evidence výpůjček byla vedena v podstatě po celou dobu feudální formou výpůjčního denníku,²⁵ kde k jednotlivým datům (odpovídajícím patrně zpravidla výpůjčním dnům, pevně stanoveným na základě směrnic pro správu knihovny) pod jménem vypůjčovatele jsou uvedeny tituly vypůjčených knih spolu s jejich vnějším popisem, případně včetně incipitů a explicitů.²⁶ U osob stojících mimo rámec instituce se namnoze ještě vyžaduje písemné potvrzení ve formě jednoduché listiny.²⁷

Zvláštní místo zaujímají konečně předpisy pro správu knihovny. Setkáváme se s nimi již od nejstarší doby, nejdříve u církevních institucí. Tam tvoří vesměs součást širšího statutárního ustanovení o správní organizaci a správě majetku příslušného ústavu.²⁸ Obdobně se vyvíjí situace později i u universit. Zprvu strohý charakter těchto ustanovení, jen obecně formulujících povinnosti správce (kustoda) knihovny, během dalšího vývoje nabývá na obšírnosti a konkrétnosti až přechází ve speciální instrukce pro vedení knihovny — skutečné knihovní řády. Vydání knihovního řádu je již samo o sobě jistým dokladem vztahu ke knihovně. Avšak nejen to. Z ustanovení máme možnost získat celkový pohled na účel knihovny, její zaměření a růst. Náplň knihovních řádů se totiž v různém rozsahu pohybuje zhruba kolem těchto otázek: a) vedení knihovny a povinnosti

jejího správce, b) péče o růst knihovny a její vybavení, c) pořádání knihovny, d) půjčování knih. Musíme mít ovšem na zřeteli, že tu jde o normu, záměr, jehož realizace mohla být, resp. byla dosti odlišná.²⁹

Závěrem výkladu o pramenech zbývá znovu zdůraznit jednu skutečnost. Uvedené písemnosti představují široký pramenný základ, z něhož musí, resp. může historik, zabývající se studiem problematiky feudálních knihoven, vycházet. Byla tu provedena jistá klasifikace pramenů, jejich hierarchické utřídění podle hodnoty a významu. Ne všude nachází však badatel takovou bohatou ženi památek. Namnoze bývá nucen pracovat spíše s nepatrným jejich zlomkem. Vždy však musí usilovat o vzájemnou konfrontaci všech dokladů, které má k dispozici. Jedině tak si vytvoří spolehlivý základ k plnému postizení významu a úlohy knihoven ve feudální společnosti.³⁰

P o z n á m k y

¹ První práce o dějinách knihoven, psané ve stylu humanisticko-antikvářském, se v hojnější míře objevují zhruba od 17. stol. Jednou z prvních je např. *Historia Bibliothecae rei publicae Noribergensis*, sepsaná J. S a u b e r t e m r. 1643, nebo dále studie H. C o n r i n g a, *De Bibliotheca Augusta Epistola, quae est in arce Wolfenbuteleensi* (1684). Od konce 18. stol. se začíná prosazovat v některých pracích úsilí o hodnocení a vysvětlování zjištěných faktů. Nejranější prací tohoto druhu jsou *Geschichte der öffentlichen Universitätsbibliothek zu Rostock* O. G. T y c h s e n a.

² Z bohaté řady prací budiž tu upozorněno alespoň na nejdůležitější. Zásadní povahy je dílo *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, jehož III. svazek (Leipzig 1940) podává dosud nejobsáhlejší (více než 1000 stran) přehled dějinného vývoje knihoven od nejstarších dob až do současnosti. Výklad členěný do jednotlivých vývojových etap a teritoriálních oblastí se neomezuje pouze na zachycení historie knihoven z hlediska knihovnického, ale usiluje o vysvětlení charakteru knihoven jako výrazu kulturních směrů příslušné epochy. Obdobný charakter má tematicky úžeji zaměřená kniha *The Medieval Library*, vzniklá pod redakcí J. W. T h o m p s o n a (Chicago 1939, znovu New York 1957). Zvláštní zmínky tu dále zaslouží monografie *Les Livres, „Scriptoria“ et Bibliothèques du commencement du VIIIe a la fin du XIe siècle* (Lille 1938), kde specifická látka (tj. skrovná rukopisná látka stol. 8.—11.) dovolila autorovi (E. L e s n e) velmi detailní studium vzniku, vývoje a charakteru rukopisných knihoven. Ukázkou snahy o postizení charakteru šlechtické knihovny v období 15.—18. stol. budiž tu studie O. B r u n n e r a, *Österreichische Adelsbibliotheken des 15.—18. Jahrhunderts* (srov. O. B r u n n e r, *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1956, str. 155 n.). Pozoruhodné jsou i některé „knihy o knize“. Z nich bych zvláště vyzvedl knihu L. F e b v r e — H. J. M a r t i n, *L'apparition du livre*, Paris 1958.

³ Srov. *Generosi baronis poetae oratorisque excellentis D. Bohuslai Hassistenii a Lobkovicz Appendix Poematum. Catalogus Hasisteniae bibliothecae post circiter LXX voluminum configurationem in arce Chomotoviensi. Praegae 1570.*

⁴ *Bohemia docta. Pars III.* (ed. R. U n g a r), Praegae 1780.

⁵ *Abh. d. böhm. Ges. d. Wiss. Bd. II* (1786), str. 234—271.

⁶ Srov. StA Brno, sign. G 12 (Sbírka Cerroniho), zvláště rukopisy č. 28—31 a č. 59 (dějiny moravských a českých knihoven).

⁷ Od konkrétních údajů tu upouštím. Bude jim věnována pozornost v jiné souvislosti.

⁸ *Měšťanské libráře v XV. a XVI. věku*, ČČM 66 (1892), str. 65—79, 281—292. Dále srov. též W i n t r o v y práce: *Kulturní obraz českých měst II*, Praha 1892; *Život církevní v Čechách II*, Praha 1896, str. 679—684; *Život a učení na partikulárních školách v Čechách*, Praha 1901, str. 763—780; *O životě na vysokých školách pražských knihy dvojje*, Praha 1899, str. 376—385.

⁹ B. L i f k a, *Zámecké a palácové knihovny v Čechách*, Český bibliofil 1934, str. 39—54; t ý ž, *Zámecké, hradní a palácové historické knihovny v českých zemích ve sféře Národního muzea*, ČNM 124 (1955), str. 77—97; F. H r u b ý, *Knihovny na zámcích moravských ve století 16. a 17.*, Bibliofil 1932, str. 107—116, 141—146.

¹⁰ Jde o postavení vůči spotřebiteli; to bylo u tiskaře daleko samostatnější a volnější.

¹¹ Realizace tohoto požadavku je pochopitelně závislá na zpracovanosti problematiky v těchto zemích.

¹² Od výkladu o těchto pramenech a jejich významu na tomto místě upouštím a odkazuji

na svou studii *Sřeredovské seznamy rukopisů jako historický pramen*, ČMM 77 (1958), str. 1 až 28. Srov. též příspěvek I. Hlaváčka, *O studiu středověkých knižních katalogů*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica II (1958), str. 179–193.

¹³ Závažnost této skupiny pramenů podtrhuje okolnost, že představují hlavní zdroj poučení o knihovnáčích soukromých osob.

¹⁴ Např. u měšťanů ze zástupců městské rady.

¹⁵ Náznorný obraz o stavu dochování tohoto materiálu podávají Průvodce po archivních fondech našich archivů. Upouštím tu proto od jakéhokoliv pokusu o jejich nový přehled. Pokud se týče stavu těchto písemností z prostředí světských feudálů a poddaných, srov. F. Hrubý, *Selské a panské inventáře v době předbělohorské*, ČCH 33 (1927), str. 21 n., 263 n.

¹⁶ Nebo naopak byla takového skrovného rozsahu, že jmenovitý výčet jejich kusů nečinil zvláštní obtíže a nároky.

¹⁷ Někdy i takto zachycují jen část knihovny, na ostatní kusy upozorňují jen obecným poukazem na „množství“, „bezpočet“ atp. svazků.

¹⁸ Což je důležité vzhledem ke skutečnosti, že jde o knihovny soukromých osob.

¹⁹ Nutno ovšem upozornit, že nemohou poskytnout plnohodnotnou náhradu těchto knihoven. Jedině v tom případě, že jednotlivé jejich knihy se nám dodnes dochovaly a máme přitom možnost provést vzájemnou identifikaci záznamů inventáře (katalogu atp.) a dochovaných kusů.

²⁰ Pochopitelně s tím vědomím, že tato rekonstrukce bude značně mezerovitá, ovšem v daném případě jediné tímto způsobem uskutečnitelná.

²¹ O této problematice srov. blíže práci M. Flodr, *Skriptorium olomoucké*, Praha 1960.

²² Jisté pozornosti zaslouží též poezie — Versus de bibliotheca, rozšířená zvláště v době karolinské a posléze za humanismu. Srov. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* III. Bd., 2. vyd. (Wiesbaden 1955), str. 245; Gottlieb, *Über mittelalterliche Bibliotheken*, str. 437. Z českého prostředí např. oslavné básně na knihovnu Hodějovskou či Hasištejnskou.

²³ O půjčování knih ve středověku a o vedení výpůjčních seznamů srov. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* II. Bd., str. 409 n., zvl. 414 n., kde uvedena další literatura.

²⁴ V některých se objevuje jako zásada — rozšířená obecněji od 14. stol. — názor vyslovený Richardem de Bury, biskupem z Durhamu († 1345), půjčovat pouze ty knihy, které jsou v knihovně zastoupeny ve více exemplářích. Srov. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* II. Bd., str. 410.

²⁵ Pokud se týče vnější formy, má někde podobu samostatné knihy, jindy (zvláště ve starší době) je zase k tomuto účelu využíváno volných míst v různých kodexech.

²⁶ Po této stránce odpovídá zde prováděný evidenční záznam charakteru popisu knihy v inventářích a katalozích knihovny. Srov. příklady výpůjčních seznamů: Gottlieb, *Bibliothekskataloge* I, str. 13 č. 5, 74 č. 9, 264 č. 37 (z prostředí rakouského); Becker, *Catalogi*, str. 148 č. 64, 65 — Gottlieb, *Über mittelalterliche Bibliotheken*, str. 40 č. 80, 48 č. 107, 69 č. 177 (z prostředí německého); L. Delisle, *Le Cabinet*, tom. II., str. 187–192, tamtéž str. 195 (z prostředí francouzského); Gottlieb, *Über mittelalterliche Bibliotheken*, str. 188 č. 545, 189 č. 546 (z prostředí italského) atd. Z faksimilových ukázek srov. reprodukce výpůjčních seznamů knihovny kostela sv. Štěpána ve Vídni z poloviny 14. stol., které jsou připojeny ke Gottliebově edici *Mittelalterliche Bibliothekskataloge* I. Bd. Z domácích památek budíž tu zmínka o výpůjčích: seznamu, zpravujícím nás o půjčování knih z donace Adama z Nežetic. Srov. I. Hlaváček, l. c., str. 191, pozn. 81.

²⁷ Příklady srov. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* II. Bd., str. 410. Z českého prostředí představuje pěkný příklad kvitance Kašpara z Nydbrucku z r. 1557 na vypůjčené knihy z Karolina. Srov. F. M. Bartoš, *Vzácný dokument z dějin knihovny Karlovy university*, JSH XVII (1948), str. 31 n.

²⁸ Někdy nacházíme obdobná ustanovení statutární povahy i v testamentech, odkazujících celé knihovny či významějších různými ustanoveními donacemi základ k budování nové knihovny.

²⁹ Výzkumu knihovnických řádů bylo dosud věnováno obecně málo systematické pozornosti. Kromě několika dílčích studií (např. H. Meyer, *Mittelalterliche Bibliotheksordnungen für Paris und Erfurt*. Archiv f. Kulturgeschichte 11 (1914), str. 152 n.; K. Christ, *Mittelalterliche Bibliotheksordnungen für Frauenklöster*. Z. f. Bibliothekswesen 59 (1942), str. 1 n.) chybí jakákoliv soustavná edice či souhrnnější pojednání. Zpracování této problematiky bylo by nepochybně záslužnou prací.

³⁰ Někdy zajisté sporu o tom, že půjde o řešení aktuálního a pro poznání našeho kulturního vývoje za feudalismu nanejvýš závažného problému. Je třeba si však uvědomit, že vzhledem k malé propracovanosti většiny dílčích otázek to bude úkol nemálo pracný, který si

vyžádá delší doby soustavné a usilovné práce. Vedle řady přípravných a průpravných studií bude záhodno ověřit nosnost naznačených tu zásad obsáhlejší dílčí prací. S tímto cílem připravuji práci „Řecká a římská literatura v českých středověkých knihovnách“, která na základě postužení charakteru a rozsahu zastoupení řecké a římské literatury v českých středověkých knihovnách (do Bělé hory) usiluje o poznání místa klasického literárního odkazu v českých vrstvách za feudalismu.

Мирслав Флодр

ЧЕШСКИЕ БИБЛИОТЕКИ ПЕРИОДА ФЕОДАЛИЗМА

(К проблематике их изучения)

Автор формулирует принципы методического подхода к изучению чешских библиотек периода феодализма. Целью этого изучения является, по мнению автора, познание эволюционных черт, структуры и общественной функции библиотек. Посредством этого изучения он хочет объяснить проблему — какие литературные произведения и в каком объеме они использовались обществом, его отдельными классами и слоями, и какое было, следовательно, отношение общества к литературному наследию, к современной литературе и к письменной культуре вообще. Центральным пунктом всей статьи является библиотека как продукт экономических, политических и идеологических отношений того времени и той среды, в которых она росла. В библиотеке сконцентрировано все то, что создало возможность наличия и подъема письменной культуры, развития ее характерных черт. А также можно определить путь, каким она проникала в отдельные слои общества.

Собственно исследование должно безусловно выходить из познания общественно-экономического положения данной эпохи, времени и среды. Особое внимание надо уделять тем явлениям, которые непосредственно способствовали возникновению библиотек (общие культурные отношения, культурная ориентировка, возможность и уровень образования, собственно литературная деятельность и продукция, вопросы книжного производства и книжной торговли и т. п.). Автор анализирует эти вопросы и в заключении дает оценку источникам, которые дают возможность ознакомиться с развитием структуры библиотек (инвентарь и каталоги библиотек, инвентарь наследования, завещания, собственно рукописный и книжный материал, абонентные каталоги, правила пользования библиотеками, грамоты, переписка, официальные книги, легенды, летописи, *Versus de bibliotheca* и т. п.).

Перевод: Иржи Бронец

DIE BÖHMISCHEN BIBLIOTHEKEN DER FEUDALZEIT

(Zu den Problemen ihres Studiums)

Verf. formuliert die Grundsätze, wie man an das Studium der böhmischen Bibliotheken in der Zeit des Feudalismus herantreten soll. Ziel eines solchen Studiums ist ihm zufolge die Erkenntnis der Entwicklungszüge, der Zusammensetzung und der gesellschaftlichen Funktion der Bibliotheken und vermittelt dieser Erkenntnis die Erläuterung des Problems, welche literarischen Werke und in welchem Umfang diese von der Gesellschaft und deren einzelnen Klassen und Schichten aufgenommen wurden, welche also die Beziehung der Gesellschaft zum literarischen Erbe, zur zeitgenössischen Literatur und zur geschriebenen Kultur überhaupt war. Mittelpunkt des gesamten Studiums ist die Bibliothek, die als Produkt wirtschaftlicher, politischer und ideologischer Verhältnisse der Zeit und des Milieus, aus dem sie erwuchs, aufgefasst wird. In ihr spiegeln sich alle Komponenten wider, die die Existenz und Entfaltung der geschriebenen Kultur ermöglichen, die charakteristischen Züge der Entwicklung der geschriebenen Kultur, sowie der Umstand, wie diese in den einzelnen Gesellschaftsschichten aufgenommen wurde.

Die eigentliche Analyse muss notwendigerweise auf einer Erkenntnis der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Lage der betreffenden Epoche, Zeit und des Milieus fussen. Eine besondere Rücksicht ist hier den Erscheinungen zu widmen, die einen unmittelbaren Einfluss auf die Entstehung von Bibliotheken ausübten (Gesamtheit der kulturellen Verhältnisse, kulturelle Orientierung, Möglichkeiten und Niveau der Bildung, die eigentliche literarische Tätigkeit und Produktion, Fragen der Buchproduktion und des Buchhandels u. ä.). Verf. bringt eine Analyse dieser Fragen und tritt abschliessend an eine Auswertung derjenigen Quellen heran, die dazu helfen, die Entwicklung und Zusammensetzung der Bibliotheken zu ermitteln (Inventare und Kataloge, Verlassenschaftskataloge, Testamente, das eigentliche handschriftliche bzw. Buchmaterial, Ausleihkataloge, Bibliotheksreglements, Schriftstücke, Briefwechsel, amtliche Bücher, Legenden, Kroniken, *Versus de bibliotheca* u. dgl. m.).

Übersetzt von R. Merta